

Јелена Димитријевић, Коло српских сестара и календар *Вардар* (1906–1914; 1921–1941)¹

Текст представља сажет приказ сарадње признате и утицајне српске књижевнице Јелене Димитријевић (1862–1945) са елитном хуманитарном организацијом Коло српских сестара током прве половине XX века. У његовом фокусу је званично гласило овог женског удружења, календар *Вардар*, који је објављиван у две етапе (1906–1914. и 1921–1941. године). Текст нуди детаљан попис и анализу књижевних прилога Јелене Димитријевић у *Вардару*, који се, како се испоставља, може окарактерисати као феминофилан, тек донекле и као женски, али не и као феминистички часопис. Истраживање се врши како у циљу додатног осветљавања уређивачке политике овог листа и идеологије КСС у целини тако и ради стицања нових увида у стваралаштво Јелене Димитријевић.

Кључне речи: Јелена Димитријевић, Коло српских сестара, *Вардар*, феминофилна штампа, женско ауторство

Коло српских сестара

Бавећи се женским часописима који су били објављивани крајем XIX и почетком XX века на подручју данашње Србије Слободанка Пековић долази до неколико важних закључака. Она на првом месту истиче културни и идеолошки значај продора женске писане речи и женских уређивачких политика у јавну сферу: „женски часописи се појављују у периоду женског освешћења и у нараслој самосвести жена које су се школовале и стекле знање и способност да самостално раде и зарађују“ и услед тога „у поглављима културне историје постају чин и начин преживљавања“.² Као једно од њихових најважнијих обележја она издваја упадљиву просветитељску тенденцију и дидактички карактер, који су били сасвим у складу како са ниским степеном образовања читалаца и читатељки тако и са општом климом тог времена – времена у којем су се тек

формирали женски покрети, отварале школе за жене и континуирано радило на њиховом описмењавању и образовању, до тада најчешће потпуно ускраћиваним. Слободанка Пековић сматра да ови увиди важе за практично све часописе у чијем су уређивању учествовале жене и/или чију су доминантну публику чиниле жене, без обзира на бројне разлике у њиховим уређивачким политикама или идеолошким стремљењима, указујући ипак на чињеницу да је „пројекат пучке просвете, баш због великог броја још недодирнутих, невиних читалаца којима се обраћао, могао бити изузетно успешан, и опасан и погодан, за разне врсте манипулација“,³ било да је реч о дечијој, радничкој или женској штампи. У случају трећег наведеног типа, „концепт провођења елементарног образовања за широку женску публику спроводила су женска друштва преко сопствених часописа, или часописа које су уређивале њихове чланице“.⁴

Једно од таквих друштава било је и Коло српских сестара (у даљем тексту: КСС), основано 1903. године у Београду, чији је рад забрањен одмах након и у складу са успостављањем комунистичког режима,⁵ а обновљен почетком деведесетих година XX века након његовог краха (удружење постоји и функционише и дан-данас, како у границама Србије тако и у дијаспори). Његове председнице у првом периоду постојања биле су Савка Суботић (1903–1905), Љубица Луковић (1905–1915), Мирка Грујић (1918–1940) и Делфа Иванић (1940–1946), а међу оснивачи(ца)ма треба истаћи и Надежду Петровић, која је уједно била и иницијаторка самог оснивања, Катарину Миловук, Драгу Љочић, Бранислава Нушића и Ивана Иванића. Деловање КСС у првој половини XX века било је обележено како просветитељском мисијом тако и снажним патриотизмом. Иницијални мотив за оснивање друштва заправо је била помоћ српском народу у Турској и национално освешћивање становништва у подручјима под турском влашћу.⁶ Тако је КСС било једно у низу (најчешће престоничких) елитних удружења која су делила исте циљеве: „јавно мњење, које је чинила политичка и интелектуална елита је, увиђајући немоћ државе, кроз приватну иницијативу приступило формирању различитих грађанских удружења с циљем стварања свести о националној припадности код српског становништва под владавином Отоманског царства“.⁷

КСС је свој национални ангажман спроводило на неколико нивоа и начина, и он је у неким случајевима, иако не нужно, подразумевао и рад на променама у положају жена. Његове чланице су на самом почетку отварале занатске школе за жене, подстицале њихов

стваралачки рад обезбеђујући им уједно и зараду, то јест економску моћ и еманципацију, а „паралелно с оснивањем женских занатских школа у којима се неговала домаћа радиност Коло је формирало и сопствену колекцију народних рукотворина“.⁸ Балкански ратови, као и период слутњи и извесности Првог светског рата, те његовог потоњег одигравања, довели су до значајних промена у активностима и приоритетима друштва – у први план је дошло хуманитарно организовање, како у виду обука за болничарке тако и кроз оснивање прихватних центара за рањенике. Као и остала слична удружења, КСС је распуштено 1915. године (премда је донекле наставило да делује у тајности), да би се обновило три године касније, али у битно измењеном друштвено-политичком контексту: „са стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца српски народ се коначно нашао у једној држави. Уједињењем национални интерес деветнаестовековне Србије мутирао је у интегрално југословенство. [...] Након стварања Југославије, требало је створити Југословене, а то се могло постићи само кроз образовање нове генерације“.⁹ Сходно томе, чланице КСС су бројним акцијама и иницијативама потврђивале свој пројугословенски став (Јелена Савић у том погледу посебно истиче манифестацију Свеславенски бал) и предано радиле на просвећивању и помоћи млађој популацији (отварањем интерната и креирањем алтернативних образовних програма). У исто време су настављале да инсистирају на поспешивању и промовисању женског стваралаштва. Оно што се из свега тога намеће као важан закључак јесте да су „генерално гледано, политичка кретања Кола српских сестра увек и у свему пратила националну тенденцију државе. Без обзира да ли је државни интерес носио српско или југословенско обележје, увек и свуда је за националну битку коју је водило Коло српских сестара коришћена традиционална женска делатност“.¹⁰

Календар *Вардар*

Још један значајан вид и плод деловања овог удружења представља часопис *Вардар*, његово званично гласило покренуто 1906. године на иницијативу Станиславе Содермајер са циљем да непосредно промовише и читалачкој публици приближи политику и делатности КСС. „Према њеној замисли, Коло би издавало један мали календар, у коме би се објављивале *једна до две патриотске песме* и који би се продавао по улицама и

кафанама, а приходом од његове продаје би се финансирале хуманитарне активности. Ову замисао је допунио Иван Иванић, предлогом да тај будући лист добије форму алманаха са родољубивом садржином, који би био усмерен српском народу ван Србије”.¹¹ *Вардар* је заправо био годишњи календар сачињен од извештаја о раду овог удружења, али и бројних чланака и прилога из области науке, историје, књижевности, културе и етнологије. Објављиван је у две етапе: најпре у предратном периоду, од 1906. до 1914. године, а потом од 1921. до 1941. године, услед чега се може рећи да је он, поред тога што је био „један од најтиражнијих и најцењенијих Календара у периоду између два светска рата”,¹² такође био и један од дуговечнијих часописа који су се објављивали на простору Србије/Југославије у овом историјском периоду. Финансирао се како путем годишње претплате тако и захваљујући донацијама одређених појединаца или институција. И садржај и визуелни идентитет овог календара били су врло упадљиво и јасно усклађени са основним циљем друштва КСС – борби за стицање, а потом и очување националног јединства – услед чега је тзв. женско питање ипак остало у другом плану, премда су у његовом уређивању учествовале жене, припаднице једног женског удружења: „приметно је да је током свог дугогодишњег постојања *Вардар* више нагињао ка темама из савремених политичких процеса, односно темама из националног домена, него ка темама из женског домена, те се услед овакве концепције још на почетку излагања с правом сврстао у патриотски оријентисане часописе. Док је предратни *Вардар* (у периоду 1906–1914. године) имао за циљ јачање националне свести и вере српског народа под туђинском влашћу у ослобођење, дотле се послератни (у периоду 1921–1941. године) окренуо развоју и пропагирању идеје југословенства јер су уједињењем претходни циљеви били испуњени”.¹³ Сходно томе, календар *Вардар* не можемо окарактерисати као феминистички у строгом смислу те речи, а и женским га можемо назвати само делимично.¹⁴ Наиме, његово уредништво јесте било доминантно сачињено од жена, али то исто не можемо рећи и за циљану публику: „циљну групу чинили су сви они који су заступали идеју о националном јединству без обзира на полну припадност. Управо се по овоме *Вардар* разликовао од свих гласила женских друштава која су излазила током прве половине XX века”.¹⁵

Међутим, без обзира на доминантно патриотску оријентацију, те природу његове циљне групе, *Вардар* сасвим извесно можемо сагледати као „феминистички”, односно часопис са феминистичком уређивачком политиком. На трагу Јелене Петровић, Станислава

Бараћ као феминистичке види „оне часописе који су, у периоду процвата женске штампе, захваљујући продору еманципаторских дискурса, у новонасталој Краљевини СХС, касније Краљевини Југославији, неговали женско ауторство и бавили се тзв. женским питањем, иако по својој основној намени нису били ‚женски‘ или феминистички“.¹⁶ Када је о „женском питању“ реч, морамо имати у виду следеће: „током свог постојања, Коло српских сестара (а самим тим и његово гласило, *прим. аут*) се на себи својствен начин ‚борило‘ против традиционалне улоге жене као јединог могућег занимања, али је рад на пољу афирмације жена био присутан само у оној мери колико је то било потребно зарад остваривања ‚виших‘, националних циљева. Коло српских сестара је учествовало у женским савезима, основаним с циљем еманципације жена и заштите њихових права, али је то увек било из жеље за стварањем ширег поља на којем се могло борити за ‚отаџбину и народ‘“.¹⁷ Када је, пак, реч о другом критеријуму феминистичности, односно женском ауторству, можемо установити да га ово гласило испуњава. Иако у њему, када је реч о књижевним прилозима, свакако преовлађује удео мушких аутора, његове странице су отворене и за прилоге ауторки, а једна од оних које се у том погледу истичу јесте и тада већ профилисана књижевница Јелена Димитријевић (1862–1945).¹⁸

Јелена Димитријевић и *Вардар* (1906–1914)

Како наводи Јасмина Милановић, „Јелена Димитријевић се врло рано заинтересовала за положај српског народа у Турској. Честа путовања у Скопље и околна места, као и у Солун, подстакли су је да напише низ патриотских чланака под називом ‚Писма Пријатељици‘ које је од 1890. до 1906. године слала Љубици Луковић, а које је она објављивала у *Домаћници*, *Бранковом Колу* и *Делу*. Ови чланци су били апел да се помогне српском народу под османском влашћу. Када је Љубица Луковић 1905. године постала председница Кола српских сестара, Јелена је изабрана 1906. године за управну чланицу тог друштва. На иницијативу, између осталих, и Јелене Димитријевић која је у Старој Србији и Македонији спознала утицај бугарске пропаганде која је ширена путем различитих календарских издања, Коло је 1906. одлучило да покрене свој календар који је назван *Вардар*“.¹⁹ Поред тога што је била једна од иницијаторки покретања овог часописа, Јелена

Димитријевић је уједно била и једна од заступљенијих ауторки у њему: објавила је укупно седамнаест текстова у десет различитих бројева, што је трећина укупног броја годишњих издања. Реч је о текстовима различитих жанрова и садржаја, а управо њиховим пописивањем, прегледом и тумачењем може се стећи јасан увид у (уређивачку) политику КСС и *Вардара*, са једне, те допунити увиди о опусу ове ауторке који су последњих година све учесталији у проучавању књижевности у Србији, са друге стране.²⁰

Јелена Димитријевић се у *Вардару* први пут оглашава на самом почетку његовог излагања, 1906. године, када објављује писмо насловљено „На Косову“, које је пет година раније послала својој пријатељици Љубици Луковић, у том тренутку – председници КСС, и то управо на њену жељу. Овај текст представља једну од типичних и учесталих појава у (женској) штампи на прелому векова и потврђује увид Слободанке Пековић да „популарна, масовна или пучка књижевност и култура какву негују женски часописи у већини европских земаља није имала ослонаца или континуитета са старом, традиционалном популарном културом која се изражавала кроз народно стваралаштво. Но како је наша културна ситуација била много сложенија од европске, тако и у нашим женским часописима има одступања. Народна традиција и у певању и у мишљењу била је још толико жива да се није могла лако заобићи“.²¹ Ово писмо, наиме, сведочи о својеврсном преплету женског ангажмана и патриотизма, карактеристичном за (пред)ратне године.²² Јелена Димитријевић се у њему, сасвим у духу идеологије КСС, и уз изражен патос, обраћа свим сестрама Српкињама, ослањајући се готово у потпуности на „народну традицију у певању и мишљењу“. Шаљући допис (потписан речима: „Српкиња, сестра твоја, Ј“) ²³ са Косова, које је почетком XX века још увек под Отоманском влашћу, ауторка у свом доживљају, те тако и у својој исповести, непрекидно прави паралеле са некадашњим Косовом из 1389. године, реферишући на епску народну традицију. За смисао и тон њеног писма најважније је, како се чини, често подсећање на лик Мајке Југовића. Ово указивање на значај и величину жртве једне мајке која је у рат послала своје синове, а потом их у рату и изгубила, осећајући поводом тога огромну тугу али и велики понос, индикативно је и потврђује да се „међу Србима првенствено неговао култ жене мајке, а женски утицај у друштву био је посредан и постојао је у оквиру институције брака. [...] Ако је ултимативна дужност грађана (мушкараца) била да дају живот за своју земљу, онда је ултимативна политичка дужност жена било мајчинство, то јест, да рађају децу за потребе државе и, ако

треба, да дају живот испуњавајући ту дужност. Због свега тога, мајчинство је увек било у средишту националних политика и програма“,²⁴ те, сходно томе, важно и у политици и програму КСС и *Вардара*.

Текстом „На Косову“ из 1906. године не исцрпљује се патриотски набој прилога Јелене Димитријевић у календару *Вардар*. Већ наредне године она у њему објављује и песму „Авали“, потписану пуним именом и презименом ауторке и написану у александринцу, стиху који су у то време користили српски модернисти попут Дучића и Ракића, преузевши га из француске књижевне традиције.²⁵ Одабиром стиха ауторка на формалном плану чини одступање у односу на народну традицију и приближава се модернистичком поступку, док на садржинском остаје у домену патриотске тенденције. „Авали“ је родољубива песма која представља апострофирање планине Авала („српске груде миле“) и планине Космај („њеног брата рођенога“), уз помен Васе Чарапића, једног од најистакнутијих јунака у устанку против дахија. Овим Јелена Димитријевић потцртава свој занос националним ослобођењем и дели га са читаоцима *Вардара*, који је према захтеву Станиславе Содермајер и требало неизоставно да садржи неколицину „патриотских песама“. То је тек један у низу прилога, у овом случају књижевни, којим се утврђује јасна уређивачка политика овог гласила у периоду пре Првог светског рата, пресудно обележена тежњама ка националном ослобођењу и уједињењу Срба.

Епилог Балканских ратова уједно је био и остварење оваквих тежњи, али то остварење је имало и велику цену у виду жртава. У *Вардару* за 1914. годину, објављеном годину дана раније, Јелена Димитријевић објављује приповетку „А где ти је брала, сине?“ у којој тематизује управо овај проблем. Приповетка је, као и писмо из првог броја часописа, прожета патриотским заносом и патетичним тоном, а написана је такође у форми поетског извештаја (овога пута не са Косова, већ из једног од прихватних центара у којима су били смештени рањеници и у којима је ауторка радила као болничарка). Њихове сродности се тиме не исцрпљују: будући да предочава сусрет мајке са сином који је преживео рат, и са којим разговара о свом другом сину који је у њему погинуо, ова приповетка представља својеврстан одраз писма и довршава лук који је оно започело (што, наравно, не подразумева нужно да је то била ауторкина свесна интенција): од позива Српкињама да се сете Мајке Југовића и њеног доприноса који она даје, али и жртве коју трпи, у циљу одбране достојанства отаџбине, и то управо кроз своје мајчинство, стижемо

до ауторкиног непосредно препричаног сусрета са једном од „српских мајки“ које су на тај позив, опет са тугом али и са поносом, одговориле. Јелена Димитријевић у сусрету са овом ожалошћеном женом изнова призива у свест и експлицитно реферише на лик Мајке Југовића, те тиме овај лук чини још чвршћим и упечатљивијим. У исто време довршава и сопствени ауторски допринос календару *Вардар* током прве фазе његовог излагања, у којој је, осим три побројана текста различитих жанрова али сличне тенденције, објавила још само један – лирску, рефлексивну песму „Побуњена душа“ (1910. године), која се својим интимним изразом лишеним ма какве непосредне тенденције значајно разликује у односу на остале.

Јелена Димитријевић и *Вардар* (1921–1941)

„Побуњеној души“ можемо придодати још неколико сличних лирских песама које Јелена Димитријевић спорадично објављује у листу *Вардар* и након завршетка ратова, током друге фазе његовог објављивања (1921–1941). Све оне изворно су написане током 1915. године, да би се накнадно нашле на овом месту.²⁶ Међу њима су: „Револт“ и „Утешење“ (1926. год), „Утеха“ и „На броду“ (1929. год), „Асоцијације...“ и „У децембру 1915“ (1931. год). Дакле, рачунајући и „Побуњену душу“, Јелена Димитријевић је у *Вардару* објавила укупно седам лирских песама, за које би се могло рећи да су међусобно стилски уједначене и тематски сродне, и то у великој мери. На све њих се, без изузетка, могу применити неки од увида до којих Јелена Милинковић долази бавећи се поезијом савременица Јелене Димитријевић која је објављивана у часопису *Мисао*: „песникиње више него приповедачице и есејисткиње остају у патријархално традиционалним оквирима и не проговарају отворено о женским темама, а уколико ова врста говора постоји онда је њена песничка обрада у великој мери суспрегнута, табуи су потиснути, а тон је утишан... Формални традиционализам је још доминантнији и [...] песникиње се најчешће придржавају везаног стиха (катрени, квинте), правећи [...] риме по узору на дучићевско-ракићевску линију поезије“.²⁷ Без обзира на формални и садржински традиционализам који њима провејава, ове песме Јелене Димитријевић се обично сматрају вредним и успелим,²⁸ а таквим их је очигледно, с обзиром на учесталост њиховог објављивања,

сматрало и уредништво *Вардара*. Оно што ми, са своје стране, можемо закључити јесте да је ово уредништво, иако превасходно окренуто темама које се тичу српског националног уједињења или његовог одржавања на снази, односно успостављања идеологије југословенства или њеног одржавања на снази, уједно препознавало значај књижевности за коју се свакако не може рећи да је тенденциозна или родољубива. Сходно томе, на страницама *Вардара* подржавала су се и оваква поетска достигнућа ауторки, иако су она била знатно мање заступљена од прилога аутора.

Поред шест лирских песама Јелена Димитријевић у послератном *Вардару* објављује још седам текстова различитих жанрова. Оквирно их можемо разврстати на приповетке и путописне прилоге. Када је реч о путописима, наилазимо на свега два текста која припадају овом жанру, по коме је Јелена Димитријевић иначе чувена и коме је била доследно и снажно посвећена током читавог стваралачког века.²⁹ У издању овог календара из 1931. године она објављује текст написан пет година раније – „Од Каира до Јерусалима“, одломак интегралног путописа *Седам мора и три океана*, у коме описује своје ходочашће у тзв. Свету земљу. И овај кратак одломак довољно је репрезентативан да укаже на типичне стилске поступке и мисаона кретања Јелене Димитријевић приликом стварања путописа. Они су уочљиви и у другом путописном прилогу, објављеном у *Вардару* из 1933. године. У питању је врло занимљив, пројугословенски оријентисан текст, написан две године раније, под називом „Утисци с пута по нашој земљи“. Обилазећи Југославију, ауторка подробно бележи своје утиске о њеним пределима – најпре укратко о Словенији („кутићу земаљског раја“), а потом и о хрватском приморју и Босни (Сарајево описује као „комадић Ориента усред Европе“). Пут наставља у правцу Боке Которске, преко континенталних делова Црне Горе, да би се вратила натраг у Требиње и, напослетку, Бања Луку. Она у више наврата истиче своје пројугословенске ставове и усхићеност поводом уједињења, уочавајући с уважавањем и задовољством све културолошке, религијске и географске разлике у подручјима која обилази. Овакав текст без сумње је кореспондирао са уређивачком политиком *Вардара* након оснивања Краљевине СХС и у суштини представља највећи домет тенденциозности који је Јелена Димитријевић постигла у другој, послератној етапи његовог излагања. Можемо истаћи да у њему, поред тога што описује различите пределе и културе, ауторка такође изражава велику захвалност и

похвалу својим пријатељицама – чланицама огранака КСС, са којима током путовања ступа у контакт и које јој постају домаћице.

Преосталих пет прилога, са изузетком једног писма захвалности, махом чине приповетке. У *Вардару* из 1926. године Јелена Димитријевић објављује кратку причу „Килограм брашна“. Нараторка се налази „с оне стране Атлантског океана“, односно у Америци, и својим тамошњим пријатељицама „кроз смех и сузе“ приповеда о „гладним годинама“ на подручју Србије током Првог светског рата. Најзанимљивијим аспектом приповедања чини се стално, на тренутке хуморескно, истицање контраста између свеопштег ванредног стања у друштву и његове озбиљности, са једне, те ситних свакодневних пракси којима се јунакиња довија да дође до килограма брашна и анегдота које јој се успут дешавају, са друге стране. „Николаћ малебашија“ је назив приповетке Јелене Димитријевић која се налази у *Вардару* из 1939. године, док је иницијално била објављена још 1903. у *Српском књижевном гласнику*. Она је, баш као и аутобиографски прозни запис „Света вода“ (топло поетско сведочанство о пријатељству са једном Туркињом из харема, објављено у *Вардару* годину дана раније), у великој мери заснована на ауторкином искуству живота у Нишу и упознавању са исламском културом које јој је тамо било омогућено. Све приповетке одликују се карактеристичном отвореношћу Јелене Димитријевић према другим културама. Све су, такође, барем донекле утемељене у њеном личном искуству, те не чуди то што се одликују исповедним, каткад хумористичким тоном и што се ауторка ни не труди да из њих уклони трагове свог присуства.

Посебно треба издвојити „приповетку у стиху“, како је сама ауторка жанровски одређује, под називом „Баба-Краса“. Она је објављена у издању *Вардара* из 1933. године и, како тематски тако и формално, значајно одступа од остатка стваралаштва Јелене Димитријевић на које наилазимо у овом календару, а и од остатка њеног стваралаштва у целини. „Баба-Краса“ је жанровски оригинално замишљено дело и представља исповест једне старе Нишлијке на нишком „дијалекту“, која се пред својом слушатељском враћа у прошлост и на занимљив начин је преиспитује. Као ни неки други текстови о којима је до сада било речи, ни „Баба-Краса“ није изворно написана за *Вардар*. Први пут је објављена у листу *Видело* још 1892. године, тачно четрдесет година раније. Управо тим поводом Делфа Иванић, иначе њена блиска пријатељица, предложила је поновно штампање овог текста у

периодици, а Јелена Димитријевић је предлог прихватила и изразила јој захвалност једним кратким писмом које је објављено у истом броју *Вардара* (1933), тик испод приповетке.

Закључак

Будући да је била блиска круговима београдске грађанске елите и подржавала њихове иницијативе на прелому XIX и XX века, Јелена Димитријевић је, између осталог, успоставила и значајну сарадњу са Колом српских сестара, једним од проминентнијих удружења овог типа, заснованог преваходно на патриотским и просветитељским принципима. Својим идејама допринела је оснивању њиховог званичног гласила *Вардар*, 1906. године, када је почела да се оглашава у њему у својству ауторке књижевних прилога. Са овом праксом је наставила у наредне тридесет четири године, постајући на тај начин једна од најчесталијих и најзаступљенијих ауторки овог календара. Објавила је укупно седамнаест текстова различитих форми – писма, путописе, приповетке и песме. Пратећи промене у уређивачкој политици гласила, које можемо укратко описати фразом „од српства до југословенства“ (политика часописа је била доследно прорезимска, без обзира на промене режима), Јелена Димитријевић је објављивала своје текстове током обеју фаза његовог излажења, а њихова тенденциозност (онда када је уопште постојала, дакле – у ређим случајевима) кореспондирала је са идеологијом КСС. Присуство Јелене Димитријевић, заједно са осталим ауторкама – њеним савременицама, на страницама *Вардара* важно је зато што указује на „феминифилност“ овог календара, оличену у промовисању и подржавању женске књижевности, иако у питању није феминистички или уже схваћен женски часопис. Поезија и проза Јелене Димитријевић које читамо у *Вардару* такође допуњују шаролику слику опуса ове ауторке и сведоче о њеној стваралачкој ширини и уметничкој плодности.

¹ Текст је настао у оквиру пројекта *Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца* (178024), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Слободанка Пековић, „Женски часописи с почетка века“, у *Прилози за историју српске књижевне периодике*, уредник Александар Петров (Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Матица српска, 1990), 135.

³ *Ibid.*, 138.

⁴ *Ibid.*, 137.

⁵ Како наводи Јелена Савић, „по ослобођењу Београда 1944. године, нове власти потврдиле су забрану рада Кола, карактеришући га као буржујско и реакционарно, те стога непожељно у новом, социјалистичком друштву”. Јелена Савић, „Коло српских сестара – одговор елите на женско питање“, *Гласник Етнографског музеја* бр. 73 (2009): 129.

⁶ Посебно се има у виду простор данашње Македоније и, како се тада говорило, Старе Србије, због чега је календар и назван *Вардар*.

⁷ Јелена Савић, „Коло српских сестара – одговор елите на женско питање”, 118.

⁸ *Ibid.*, 122.

⁹ *Ibid.*, 124.

¹⁰ *Ibid.*, 126. Важно је истаћи да су чланице обновљеног Кола српских сестара, које се формирало почетком деведесетих година, прокламујући континуитет са својим претходницама из ратних година прве половине XX века, те тако правећи у најмању руку опасну паралелу између ових двају историјских периода, биле без икакве сумње прорезимски оријентисане. Најважнија одредница њихове идеологије и деловања постао је национализам, који морамо посматрати у знатно другачијем светлу у односу на патриотизам раног XX века. Тако у својеврсном манифесту нишког одбора овог удружења наилазимо на следећи опис: „време обнављања Кола српских сестара, нажалост, поклапа се са новим таласом страдања нашег народа. Тих година у Србију долази велики број прогнаника из Хрватске и Босне и Херцеговине... Од првог тренутка чланице Кола покушавају да посетама и помагањем олакшају тежак положај прогнаника. Посећују и граничаре, рањенике и породице погинулих полицајаца и војника у одбрани земље. То је период када чланице Кола попут својих славних претходница стижу свуда где је потребна њихова помоћ. Посећују ратна подручја у Републици Српској, Хрватској. Чланице Кола несебично помажу како материјално, тако и храбрењем – речима утехе унесрећенима“. Поред тога, треба нагласити да се за обновљено КСС пре може рећи да заступа антифеминистичке него феминистичке ставове, и да тзв. женско питање сада ни на који начин није у првом плану, што и не чуди с обзиром на чињеницу да је током деведесетих година истински феминистички ангажман у Србији/Југославији нужно подразумевао и антinationалистички ангажман, односно критику националистичког дискурса. Како се наводи на порталу нишког одбора, активности Кола српских сестара могу се груписати у неколико целина: хуманитарни рад; неговање православних празника и обичаја; културно-просветитељска активност; посебне (остале) акције. Види: <http://kssnis.org.rs> (преузето 27. 9. 2018).

¹¹ Јован Симијановић, „Један осврт на историјски значај оснивања Кола српских сестара“, *Баштина* бр. 29 (2010): 87, истакла Зорана Симић.

¹² *Ibid.*, 88.

¹³ Јелена Савић, „Коло српских сестара – одговор елите на женско питање“, 128.

¹⁴ „Женским се часописима овде сматрају они који су прављени за жене, који су инсистирали на очувању традиционалних родних улога и очувању поделе јавне и приватне сфере на мушку и женску. Феминистички су часописи они које стварају жене, и који захтевају преиспитивање и укидање традиционалних родних норми“. Станислава Бараћ, „Феминистичке политике: Нова Европа и Мисао“, у *Нова Европа 1920-1941: зборник радова*, уредници Марко Недић и Весна Матовић (Београд: ИКУМ, 2010), 519.

¹⁵ Јелена Савић, „Коло српских сестара – одговор елите на женско питање“, 128.

¹⁶ Станислава Бараћ, „Феминистичке политике: Нова Европа и Мисао“, 515.

¹⁷ Јелена Савић, „Коло српских сестара – одговор елите на женско питање“, 130.

¹⁸ Поред ње, можемо издвојити и Даницу Марковић, Милицу Јанковић, Јелу Спиридоновић Савић и Десанку Максимовић, али своја дела у *Вардару* периодично објављују и мање признате и иначе у тадашњој штампи мање заступљене ауторке од овде побројаних.

¹⁹ Јасмина Милановић, „Јелена Димитријевић и женска друштва“, *Књижевство*, бр. 7 (2017), http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=212#_ftn27 (преузето 27. 9. 2018).

²⁰ О досадашњој рецепцији стваралаштва Јелене Димитријевић, те тако и о обновљеном интересовању за ову књижевницу у последњим деценијама, види: Биљана Дојчиновић и Јелена

Милинковић, предговор у *Читате ли Јелену Димитријевић?*, зборник радова (Београд: Филолошки факултет, 2018).

²¹ Слободанка Пековић, „Женски часописи с почетка века“, 137.

²² Упореди: „На феминизам у Србији су утицала страна кретања, он је и у том времену био ‚увезена идеологија‘, али му је борба за национално ослобођење и тежња ка одржавању националне свести дала особен печат“, Биљана Дојчиновић-Нешић, „О женама и књижевности на почетку века“, *Женске студије* бр. 11/12 (2000), <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-11-12/185-o-zenama-i-knjizevnosti-na-pocetku-veka> (преузето 27. 9. 2018). Ради детаљнијих и потпунијих увида у проблематику видети: Ана Столић, *Сестре Српкиње: појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији* (Београд: Evoluta, 2015).

²³ Потпис иницијалом уместо пуним именом и презименом, тиме што донекле обезличава ауторку, такође представља траг народне традиције.

²⁴ Ана Коларић, „Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет: анализа часописа Жена (1911-1921)“, *Књиженство* бр. 1 (2011), <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=26> (преузето 27. 9. 2018).

²⁵ Види: Новица Петковић, *Књижевност 20. века*, https://www.rastko.rs/isk/isk_21.html (преузето 27. 9. 2018).

²⁶ Иначе, треба нагласити да је Јелена Димитријевић за живота објавила само једну збирку песама, *Јеленине песме*. Збирка је објављена 1894. године и представља ауторкин првенац. Остале песме објављивала је у периодици. Оно што је такође важно истаћи јесте да увиди Јелене Милинковић не важе у потпуности и за њене ране песме, већ само за оне којима се овде бавимо и које су објављене у часопису *Вардар*.

²⁷ Јелена Милинковић, *Женска књижевност у часопису Мисао (1919–1947)*, докторска дисертација, 230.

²⁸ Види, на пример: Слободанка Пековић, „Женски часописи с почетка века“, 139.

²⁹ Објављени путописи Јелене Димитријевић су *Писма из Ниша о харемима* (1897), *Писма из Солуна* (1918), *Писма из Индије* (1928), *Писма из Мисира* (1929), *Нови свет или у Америци годину дана* (1934) и *Седам мора и три океана* (1940). Неки од њих доживели су и реиздања.

Библиографија Јелене Димитријевић у *Вардару*:

„На Косову“, год. I (1906), 32–40.

„Авали“, год. II (1907), 58.

„Побуњена душа“, год. V (1910), 43.

„А где ти је брала, сине?“, год. IX (1914), 69–81.

„Килограм брашна“, год. XV (1926), 22–31.

„Револт“, год. XV (1926), 35.

„Утешење“, год. XV (1926), 35.

„Утеха“, год. XVII (1929), 63.

„На Броду“, год. XVII (1929), 64.

„Од Каира до Јерусалима“, год. XIX (1931), 43–48.

„Асоцијација...“, год. XIX (1931), 69.

„У децембру 1915“, год. XIX (1931), 70.

„Баба-Краса“, год. XXI (1933), 124–132.

„Писмо гђе Ј. Димитријевић“, год. XXI (1933), 132–133.

„Утисци с Пута по Нашој Земљи“, год. XXI (1933), 51–58.

„Света вода“, год. XXVI (1938), 52–55.

„Николаћ малебашаја“, год. XXVII (1939), 43–50.

Литература:

Примарни извори:

Вардар, год. I–XXX (1906–1914; 1921–1941).

Секундарна литература:

Бараћ, Станислава. „Феминистичке уређивачке политике: Нова Европа и Мисао“. У *Нова Европа 1920–1941: зборник радова*. Уредници Марко Недић и Весна Матовић, 515–539. Београд: ИКУМ, 2010.

Дојчиновић, Биљана и Јелена Милинковић. „Предговор“. У *Читате ли Јелену Димитријевић?* Уреднице Биљана Дојчиновић и Јелена Милинковић, I–XII. Београд: Филолошки факултет, 2018.

Дојчиновић-Нешић, Биљана. „О женама и књижевности на почетку века“. Женске студије бр. 11/12 (2000). <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-11-12/185-o-zenama-i-knjizevnosti-na-pocetku-veka> (преузето 27. 9. 2018).

Коларић, Ана. „Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет: анализа часописа *Жена* (1911–1921)“, *Књиженство* бр. 1 (2011). <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=26> (преузето 27. 9. 2018).

Милановић, Јасмина. „Јелена Димитријевић и женска друштва“. *Књиженство* бр. 7 (2017). <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=212> (преузето 27. 9. 2018).

Милинковић, Јелена. (2016). *Женска књижевност у часопису Мисао (1919–1947)*, докторска дисертација.

Пековић, Слободанка. „Женски часописи с почетка века“. У *Прилози за историју српске књижевне периодике*. Уредник Александар Петров, 135–144. Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Матица српска, 1990.

Петковић, Новица. *Књижевност 20. века*. https://www.rastko.rs/isk/isk_21.html (преузето 27. 9. 2018).

Савић, Јелена. „Коло српских сестара: одговор елите на женско питање“, Гласник Етнографског музеја бр.73 (2009). http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/5_GEM_73_Savi%C4%87_115-132.pdf (преузето 27. 9. 2018).

Симијановић, Јован. „Један осврт на историјски значај оснивања Кола српских сестара“, *Баштина* бр. 29 (2010): 81–91.